

Stipa tenacissima L.

HORES D'ESPART

NOTES SOBRE UNS GESTOS ANTICS

Jorge Cruz orozco

*Hores d'espart, el grapat d'ametles
desat en silenci damunt la taula,
el vi aspre, corda d'espart o cabàs de
palma treballat amb els dits, lleugers,
al racó. D'aquell bocoi, dic.
Seguia en silenci, sense pupil·les,
dits hàbils, durícies, feia coses
d'espart. En llevar-se li queien de
la faldilla, negra, fullosa,
unes engrunes d'espart encara.*

VICENT ANDRÉS ESTELLÉS

Hores d'espart. Collint sota la calor d'estiu les aspres fulles. Secant, triant l'espart. Amerant-lo entre una ferum insuportable. Sobretot, llarguíssimes hores trenant llata, corda o sogall; fent sorgir un cofí, un tagzim per a les olives o unes sàries per al matxo; teixint cabassos i cistelles; donant forma a unes espar-denyes que s'havien de desfer caminant per bancals i camins, qui sap si dansant també.

Material humil, collit pels pobres i treballat per ells mateixos o per modestos artesans. Potser algú va fer diners negociant amb l'espart, no molts. Malgrat això o, tal vegada per això mateix, Leibniz imaginà la història d'un poble que només comptava amb el recurs de l'espart. Capaç nogensmenys de sustentar una societat que, organitzada racionalment per graus i aplicant principis combinatoris, arribava a una enviable prosperitat. Així és l'espart: paradigma de material humil, però a la vegada polivalent i capaç de servir-nos fidelment. Present pertot arreu en la societat tradicional i, a hores d'ara, oblidat.

■ (ES)PART DE LA NOSTRA HISTÒRIA

L'arqueologia documenta l'antic ús de l'espart al Mediterrani occidental. A la cova de Los Murciélagos a Albuñol (Granada) aparegueren restes humanes de l'eneolític (2500 aC) amb calcer i teixits d'espart. La presència púnica al sud-est peninsular va intensificar la producció i transformació de l'espart. Per això el geògraf Estrabó denomina Spartarium Pedion –Camp d'Espart– l'àrea compresa de manera aproximada

entre Santa Pola o potser més al nord (els topònims Punta de l'Espart o l'Amerador són eloqüents testimonis), la part oriental de la Manxa i el riu d'Almazora a Andalusia. Autors com ara Plini, Cató o Apià, escriuen del Campus Spartarius la producció del qual embarcava a Cartago Nova –Cartagena– de vegades anomenada Carthago Spartaria i, més tard, Qartayanna al-Hulafa, Cartagena la de l'Espart. Tota mena de cordes per als vaixells, per la seua resistència a la humitat, i d'objectes es realitzaven amb espart. Entre altres, els cabassos per a les mines explotades des de Cartagena a Río Tinto i l'Alentejo portuguès. Ben segur que molts dels models bàsics teixits en espart daten d'aquella època i han arribat fins ara.

En època islàmica continua l'elaboració de cordam exportat pel port d'Alacant i s'hi afegeix la fabricació

Palmerer d'Elx amb estris d'espart, cap a 1940 (Arxiu Ripoll).

Fent llata d'espart a Biar (Col·lecció Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi Camil Visedo).

Dalt, sàries d'espart i cistelles de vímet a la font dels Algepsars d'Alcoi a l'inici del segle xx (Col·lecció Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi Camil Visedo).
A la dreta, cadira de boga i cadira d'espart a Olocou (Col·lecció Museu de Prehistòria i de les Cultures de València).

de paper en localitats com Xàtiva. La consolidació del treball artesanal queda reflectida a la formació del gremi d'esparters de València al darrer terç del segle XIV que, al XV, es va fusionar amb el d'espartenyers. Però l'espart ha tingut sempre dues vessants. Junts amb els artesans professionalitzats el camperolat l'ha elaborat directament. Així, a la primeria del XV el *Llibre de Concòrdies* entre les viles d'Altura, Sogorb, València i el monestir de Vall de Crist permetia la recollida i elaboració per a ús propi "...del dit terme de Altura aquella totxas e spart" (Aparici, 2001).

L'espart ha estat a les societats tradicionals una matèria de gran importància per a agents diversos: comerciants nacionals i estrangers; artesans urbans; camperols i jornalers; fabricants de paper, sucre o salnitre que l'utilitzen com a primera matèria o combustible per als forns. Per tal de protegir els comerciants i esparters nacionals Felip II prohibeix el 1596 negociar amb espart als estrangers d'Alacant. A la darrerria del segle XVIII Carles IV tracta mitjançant dues cèdules reials d'ordenar l'extracció i l'ús de l'espart.

Pels mateixos anys Cavanilles alça meticulosa acta de les terres valencianes. Molts són els pobles dels quals destaca el treball esparter: Artana, la Vall d'Uixó, Lliria, Bétera, Millars, Atzeneta d'Albaida, Elda, Finestrat, Agost, la Vila Joiosa, Alacant, Elx, Crevent, etc. Va deixar a més observacions i recomanacions. En uns casos, com Artana, Atzeneta i altres localitats de la Vall d'Albaida, assenyala la prosperitat aconseguida amb l'espart importat de Múrcia i la Manxa; o destaca un molí de picar espart a Elda de tipus martinet. En altres casos, però, com en el de Bétera, critica la dedicació a "*hacer cordel*" en detri-

ment de l'agricultura. A Elx reclama allunyar les basses per amerar a causa de la seua olor. Demana protecció de les mates d'espart davant d'una explotació massa intensa que l'arrancava d'arrel per cremar-lo als forns de calç, o fer jaços o eixuts per al ramat, etc. La qüestió de la reducció dels esparters es manté al llarg del segle XIX en informes i memòries que mostren la preocupació per una font de treball i d'ingressos de marcat caràcter social.

Al llarg dels segles XVIII i XIX l'espart és objecte d'una demanda sostinguda a Espanya: una "societat agrària tradicional" –ja postfeudal però encara preindustrial– és a dir, amb camperols empobrits i població rural necessitada d'estris barats i, alhora, de treball. Cal comptar amb l'aparició de noves demandes vinculades a la industrialització i al nou ordre sociopolític que estava sorgint; per exemple l'exportació a Anglaterra per fer paper d'alta qualitat o el consum nacional per fer paper de cigarrets; la fabricació preindustrial d'espartenyers o estores per a la població urbana. La intensa utilització de l'espart ha fet que se l'afavoresca. Barber *et al.* (1997) expliquen que de vegades es plantaven porcions de mates a la tardor i que se n'estimulava el creixement mitjançant l'eliminació de fulles mortes o d'espècies competidores.

Alhora hi ha també amenaces degudes al procés desamortitzador, que va significar la privatització de terrenys forestals comunals –els "monts de la pobrea"– on els veïns de pocs recursos podien collir espart. Degudes també a la competència de noves fibres vegetals, com ara el jute i el cànem, aquest va substituir parcialment l'espart en la confecció de la tradicional espartenya i de cordam. Al Campus Spar-

Dalt, ulleres de batre a la Torre de les Maçanes (Col·lecció Museu de Prehistòria i de les Cultures de València). A la dreta, collint els dàtils a Elx, primeria dels anys vuitanta (Col·lecció Museu de Prehistòria i de les Cultures de València). D'espart són bona part dels estris amb què els podadors i collidors puguen delicadament a la palmera.

L'ESPART, UNA PLANTA BEN NOSTRA

L'espart, *Stipa tenacissima* L. és una gramínia pròpia del Mediterrani occidental, abundant al sud-est de la península Ibèrica i una part del nord d'Àfrica. A les illes Balears, només es troba a Eivissa i altres Pitiüses. Floreix de març a juny i les seues fulles poden proporcionar fins a cinquanta o seixanta anys de collites. De caràcter estepari, forma espartars oberts amb individus –les esparteres o totxes– més o menys distanciat. És present a bona part del territori valencià, llevat de les comarques interiors septentrionals, i és molt abundant sobre litologies margoses o calcareomargoses. Paregut és el *Lygeum spartum* L., conegut com espart bord, albardí, almacet o macet, que no té les mateixes propietats per a ser teixit.

«S'INVESTIGA EL PAPER DE L'ESPART EN PROJECTES DE RESTAURACIÓ DE LA COBERTA VEGETAL EN AMBIENTS D'ESTRÈS HÍDRIC ELEVAT»

Els espartars han estat considerats etapa de regressió de la vegetació potencial, com ara grame-nets, herbassars perennes i matollars. Però es tracta d'una opinió sotmesa a discussió per la presència mil·lenària dels espartars a la península Ibèrica. Avui dia es considera que forma comunitats climàtiques a l'Àfrica, però es discuteix si és així per la intensa i continuada pressió humana haguda i si a casa nostra ha succeït també el mateix. Un bon resum d'aquest debat es pot consultar en Barber (1997).

Al sud-est peninsular, els espartars ocupen àrees amb elevat risc d'erosió i desertització, per la qual cosa s'investiga el seu paper en projectes de restauració de la coberta vegetal en ambients d'estrès hídric elevat a causa del clima i els sòls, com ara afloraments de guixos en condicions semiàrides. Així, es considera que la millora del microclima als voltants de *Stipa tenacissima* facilita el creixement d'altres espècies llenyoses en els processos de restauració ecològica dels espartars (Maestre, 2003). Al nord d'Àfrica s'utilitza per fixar dunes i altres terrenys.

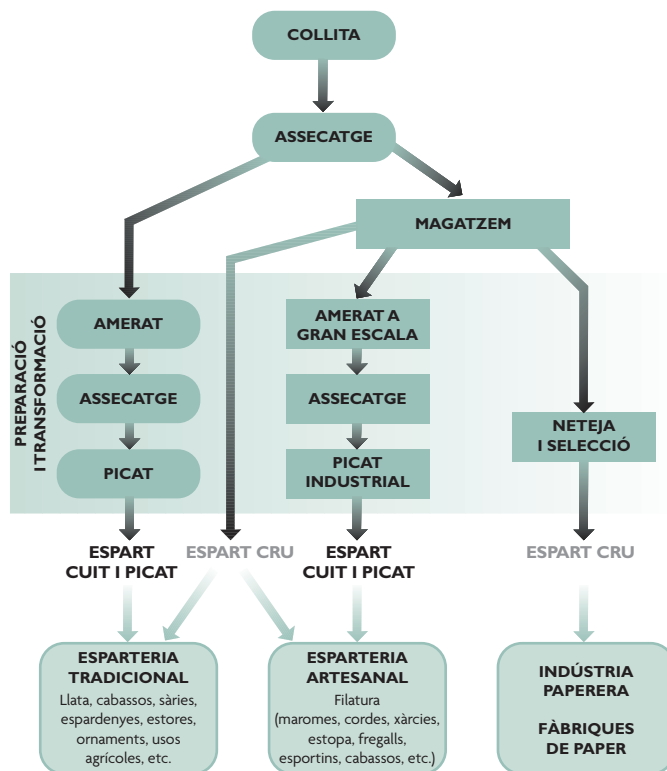
J. C. O.

tarius, tot i això, continuava sent un element fonamental en l'economia de moltes localitats i famílies. Així el ferrocarril Alcoi-Villena-Iecla (1884), perllongat després a Jumilla i Cieza, rebia, entre altres noms, el del "tren de l'espart". Altres comarques valencianes també destacaven. Al Mont número 13 d'Utilitat Pública de Portaceli –corresponent a l'antic priorat de la cartoixa de Porta-Coeli (Serra)– es collien a la dècada dels anys vint del passat segle una important mitjana de 34.000 kg anuals que es transformaven a Bétera, Lliria i altres pobles propers.

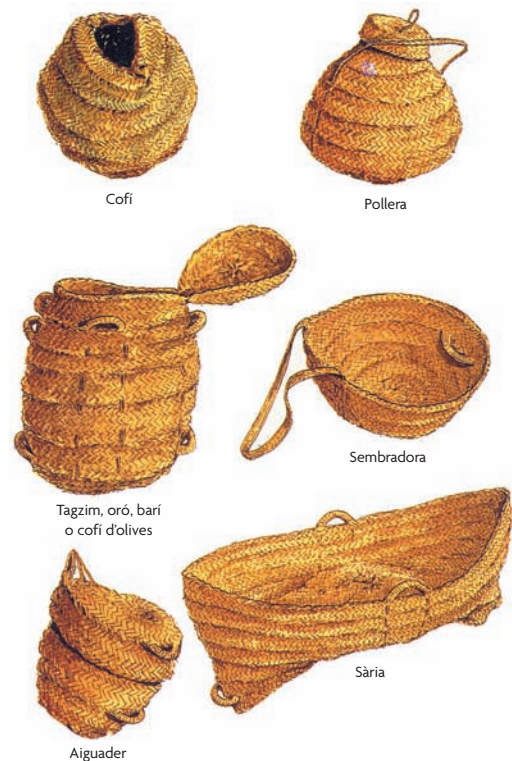
Després del colp d'estat franquista i de la guerra, durant el període autàrquic, l'espart va tenir la seua darrera revifada (o pot ser encara en vindran altres?). D'una banda, el manteniment d'una Espanya rural empobrida i, de l'altra, la necessitat d'espart per substituir el jute que no es podia importar i fer pasta de paper, van mantenir-ne l'explotació. A Olocau i altres localitats de la serra Calderona el feixcar, trena d'espart cru, va ser emprat com a pagament en espècie als comerciants d'aliments i articles de primera necessitat.¹ A la primeria dels anys cinquanta, la província d'Albacete encara recol·lectava unes 33.500 tones d'una extensió aproximada de 200.000 hectàrees. La producció manxega representava gairebé un 50% del total nacional, controlat pel Servicio del Esparto creat el 1948.

En uns quants anys la situació era completament diferent. El mercat d'importació del paper, de fusta per pasta de paper i de jute estava normalitzat. Els salaris rurals havien pujat i les fibres acríliques i plàs-

¹ Comunicació oral de Ferran Zurriaga.

Esquema de les fases i processos artesanals i industrials de l'espart (Barber, 1997).

Artefactes d'espart, dibuix de X. Fornés i Llodrà (Barber, 1997).

tiques substituïen l'espart. La producció d'Albacete el 1970 fou tan sols de 4.600 tones en 12.600 hectàrees. Per aquells anys al territori valencià es collien poc més de 15.000 hectàrees d'espartars. El total de la producció nacional de 1985 va ser de 5.832 tones i ha continuat després a la baixa: 38 tones el 1996 i 605 l'any següent. Actualment és una producció marginal i s'ha d'importar espart magribí.

■ UNA CULTURA DE L'ESPART AL TERRITORI VALENCIÀ

El títol d'aquest epígraf està directament pres en préstec d'un llibre imprescindible per a qui vulga saber del tema. Els autors són Antoni Barber, Roser Cabrera i Ismael Guardiola, que, individualment o en equip, han publicat treballs al voltant de l'oli, la vinya i la pansa, el vocabulari mariner a la Marina, l'artesania de la palma blanca i de la llata, les pesqueres de cingle, etc. Saben, doncs, estudiar la cultura tradicional i bé que ho demostren al llibre *Sobre la cultura de l'espart al territori valencià*, que explica les tècniques i manufactures de l'espart a les nostres terres; avança a més una tipologia dels objectes que ha estat represa en Barber (2001 i 2002).

L'espart ha servit per a moltes coses. Recipients i senalles per a faenes del camp, per al transport o per a les tasques domèstiques. S'utilitzava per fer cordes per a embarcacions i estris de pesca, com les xàrcies de les almadraves. No és casual, doncs, que al conjunt urbà de l'illa de Tabarca hi haja un vell magatzem d'espart. D'espart són bona part dels estris amb què els podadors i collidors pugen delicadament a la palmera. També, ai! l'espart untat d'envisc amb què s'arma el tradicional parany. Artefactes per a la tragineria, el bestiar de treball i el ramat. D'espart, és clar, es fa l'espartenya o espartenya, que ha estat el calcer popular durant molt de temps. Davant d'aquesta varietat era usual que alguns pobles s'especialitzaren en la confecció de determinats objectes. Les dites populars ens informen que cabassers a Gata, espartenyers a Callosa d'en Sarrià i corders al Campello i Altea, etc.

Al remat una autèntica cultura de l'espart, amb el seu utilatge, manufactures i nomenclatura pròpies. Amb arrels ben antigues, ja que alguns models i tècniques s'han mantingut sense alteració des de fa segles. Els artesans s'hi dedicaven a temps complet, però camperols, jornalers i altres oficis podien treballar l'espart a temps parcial, ja que s'integrava bé amb els ritmes i calendaris de la societat agrària tradicional. Per

això, nombrosos refranys del tipus “si Espadà té capell, pica espart i fes cordell” o “Boira a Serrella, pica espart i cordella” (se’n troben altres referits al Montgó, Montdúver, Benicadell, Segària, etc.) assenyalen quan ha arribat el temps de les “hores d’espart”.

A més, hi poden participar homes i dones de tota edat segons les fases i treballs. La collita i els treballs d’assecatge, amerat i picat a gran escala han estat majorment treball d’homes per la seua duresa. Però no faltaven dones i xiquets collint l’espart, sobretot quan es feia mitjançant campaments temporals, com els que descriu Sáez (ca. 1985). En la manufactura, les dones hi intervenien de manera majoritària així com també les persones grans. Diversos membres de la unitat familiar podien amb l’espart aportar un ajut monetari a l’economia del grup, d’acord amb una estratègia d’autoconsum i autoproducció típica de les societats tradicionals.

■ L’ESPART A HORES D’ARA

En les col·leccions etnològiques valencianes abunden els objectes confeccionats amb espart. Hi ha també museus monogràfics a Àguilas (Almeria) i Cieza (Múrcia) i col·leccions que volen arribar a serho, com a Beneixama. La majoria de peces han estat recuperades pels museus durant les dues darreres dècades i daten, si fa no fa, dels anys quaranta o cinquanta del segle XX. A tot estirar de l’inici de la centúria. Però no és l’antiguitat el criteri que serveix per a mesurar-ne l’interès. Cal mirar els estris d’espart no amb ulls taxadors d’antiquari, si no amb altres ulls. Destreneu-los amb la imaginació i sorgirà un grapat d’informació històrica i etnològica, cultural al cap i a la fi. Veureu les mans que “amb els dits lleugers” que escriu V. A. Estellés els trenaren una vesprada d’hivern i les feixugues tasques d’amerar l’espart i de collir-lo. La consideració de mera artesanía tradicional ha dut l’espart a les col·leccions etnogràfiques però... us heu fixat de veres en el dibuix de les fibres en una trena d’espart o en l’espiral còsmica d’un esportí d’olives?

**«L’ESPART HA SERVIT
PER A MOLTES COSES.
RECIPIENTS I SENALLES
PER A FAENES DEL
CAMP, PER AL
TRANSPORT O PER A LES
TASQUES DOMÈSTIQUES»**

Els objectes d’espart, abans funcionals i necessaris per a les tasques del món rural, són ara adquirits com a testimonis d’una artesanía mil·lenària. Hi ha andròmines merament decoratives, però us sorprendrà la utilitat diària de molts atifells. Podeu trobar-los, reclamant la mirada del turista, als carrers de Gata de Gorgos. A Atzeneta d’Albaida la vella tradició espartera es manté encara en Casa Joaquín Tormo i a Casa Joan Manyà. A Castellnovo, Marcelino Ginés i ara Julio, el seu fill, mantenen la llarga tradició espartera de la serra d’Espadà i l’Alt Palància. Ignasi Arnal, a Olocau, encara es recorda dels seus treballs de palma i espart. Si voleu aprendre els vells gestos de l’espart cada vegada són més habituals els tallers. L’activa Colla Muntanyenca del Campello i l’Ajuntament del Campello van organitzar el 2004 el I Taller d’Espart. A l’exemplar Museu Escolar Agrícola de Pusol (Elx) també trobareu com accedir a “...una altra dimensió que s’acaba: saber usar sàviament les mans, trenar, filar, cosir, brodar, fer ganxet, l’ús delicat dels dits que han fet que els humans siguem humans”, tal com escrivia Joan F. Mira comentant una demostració al museu. Proveu, doncs, de tocar, d’acaronar l’espart. Gestos antics, hores d’espart. ☺

BIBLIOGRAFIA

- APARICI, J. (2001): *El Alto Palancia como polo de desarrollo económico en el siglo XV. El sector de la manufactura textil*, Sogorb, Ayuntamiento de Segorbe.
- BARBER, A.; M. R. CABRERA; I. GUARDIOLA (1997): *Sobre la cultura de l’espart al territori valencià*, València, Fundació Bancaixa.
- BARBER, A. (2001): “Proposta de tipificació de les manufactures amb espart (*Stipa tenacissima* L.) al territori valencià (I)”, *Revista Valenciana de Folclore*, 2: 95-117.
- BARBER, A. (2002): “Proposta de tipificació de les manufactures amb espart (*Stipa tenacissima* L.) al territori valencià (II)”, *Revista Valenciana de Folclore*, 3: 158-177.
- COSTA, M. (1999): *La vegetación y el paisaje en las tierras valencianas*, València, Rueda.
- MAESTRE, F. i altres (2003): “Bases ecológicas para la restauración de espartales semiáridos degradados”, *Ecosistemas*, 2003/1.
- SÁEZ, L. (ca. 1985): *Los esparteros* [inèdit], Museu de Prehistòria i de les Cultures de València, 36 p.
- SOLER, S. (1991): “La manufactura de l’espart a Atzeneta”, *Alba*: 5-6, 259-273.

Jorge Cruz Orozco. Servei d’Investigació d’Etnologia i Cultura Tradicional, Museu de Prehistòria i de les Cultures de València.